پریچهر و پریزاد

سی‌وسه قطعه از آثار و نواخته‌های درویش‌خان

برای کمانچه

گردآوری و تنظیم

چکاد فشارکی

مؤسسه‌ی فرهنگی ـ هنری ماهور

تهران ۱۴۰۳

فهرست

مقدمه ۶
جدول نشانه‌های نت‌نویسی ۱۱
فهرست منابع ۱۶

قطعات:

۱. رنگ شهناز ۱۷
۲. رنگ دشتی ۱۸
۳. رنگ اول بیات ترک ۲۱
۴. رنگ دوم بیات ترک ۲۴
۵. پیش‌درآمد اول ابوعطا ۲۵
۶. پیش‌درآمد دوم ابوعطا ۲۸
۷. رنگ اول ابوعطا ۲۹
۸. رنگ دوم ابوعطا (حجاز) ۳۲
۹. پیش‌درآمد افشاری ۳۳
۱۰. رنگ اول افشاری ۳۵
۱۱. رنگ دوم افشاری ۳۸
۱۲. پیش‌درآمد سه‌گاه ۳۹
۱۳. رنگ سه‌گاه ۴۱
۱۴. رنگ همایون ۴۳
۱۵. پیش‌درآمد شوشتری ۴۵
۱۶. رنگ بیداد ۴۷
۱۷. رنگ شوشتری ۴۹
۱۸. رنگ اول بیات اصفهان ۵۰
۱۹. رنگ دوم بیات اصفهان ۵۲
۲۰. رنگ سوم بیات اصفهان ۵۳
۲۱. رنگ چهارم بیات اصفهان (غنی و فقیر) ۵۵
۲۲. رنگ پنجم بیات اصفهان (پریچهر و پریزاد) ۵۷
۲۳. ضربی بیات اصفهان ۵۸
۲۴. ضربی حصار چهارگاه ۵۹
۲۵. پیش‌درآمد ماهور ۶۰
۲۶. چهارمضراب ماهور ۶۲
۲۷. مارش ماهور ۶۷
۲۸. ضربی ماهور ۶۸
۲۹. رنگ اول ماهور ۶۹
۳۰. رنگ دوم ماهور ۷۱
۳۱. رنگ سوم ماهور (قهر و آشتی) ۷۴
۳۲. پیش‌درآمد راک ماهور ۷۶
۳۳. رنگ راک ماهور ۷۹

مقدمه

روح‌الله خالقی در کتاب سرگذشت موسیقی ایران نکات مهمی درباره‌ی غلامحسین درویش ارائه می‌دهد که بخشی از این مقدمه با تکیه بر داده‌های او استوار است.

غلامحسین درویش در سال ۱۲۵۱ در یکی از خانواده‌های متوسط تهران به دنیا می‌آید و نامش را غلامحسین می‌گذارند. پدرش موسوم به حاجی بشیر و اهل طالقان بود. به موسیقی آشنا بود و فرزندش را به موزیک دارالفنون سپرد و غلامحسین به فراگیری خط موسیقی و شیپور و طبل کوچک مشغول شد. تکیه کلام حاجی بشیر هنگام اسم بردن دوستان، کلمه‌ی «درویش» بود. با اینکه غلامحسین در اوایل این نام را نمی‌پسندید اما به مرور این کلمه، وِرد زبان‌ها افتاد و تبدیل به مکملِ اسم او و بعدها نام خانوادگیش شد (خالقی ۱۹۸ :۱۳۸۱). وقتی غلامحسین از علاقه‌اش به تار با پدر صحبت کرد، پدرش سه‌تاری برایش تهیه کرد و مقدمات را به او آموخت و در ادامه به کلاس میرزا حسین‌قلی رفت و بهترین شاگرد او شد (همان: ۲۰۱). پس از مشروطه و آزادی اجتماعات و انجمن‌ها، ارکستر با عده‌ی بیشتری تشکیل شد و اولین کنسرت‌ها به تشویق ظهیرالدوله شکل گرفت. برای شروع کنسرت نیاز به قطعاتی بود که مفصل‌تر باشد تا گوش مردم برای شنیدن ساز و آواز آماده شود. خالقی معتقد است که پیش‌درآمدهای قبل از درویش مختصرتر و خلاصه‌تر بودند و از محدوده‌ی درآمد فراتر نمی‌رفتند و بخشی از ردیف به حساب می‌آمدند. با اینکه مقدمه‌ی ماهور آقا حسینقلی که از محدوده‌ی درآمد فراتر می‌رود می‌تواند مثالی باشد که ادعای خالقی را به چالش بکشد اما از دید او مبتکر پیش‌درآمد، درویش‌خان است (همان: ۲۰۴). در ادامه کتاب سرگذشت موسیقی ایران خالقی فهرستی از قطعاتی که درویش‌خان ساخته ارائه می‌دهد.

درویش در پنج گونه‌ی مهم موسیقی کلاسیک دستگاهی قطعاتی ساخته است؛ گونه‌هایی همچون پیش‌درآمد، ضربی، چهارمضراب، تصنیف، رنگ. در کتاب پیش رو تصانیف او را برای کمانچه بازنویسی نکردم و صرفاً به نت‌نگاری و تنظیم گونه‌های ساز محور او برای کمانچه اکتفا کردم. از مجموع ۳۳ قطعه‌ی کتاب پیش رو، ۱۶ قطعه با لیستی که روح‌الله خالقی از قطعات درویش‌خان گفته مطابقت می‌کند. خالقی در کنار نام بردن از قطعات درویش، میزان نمای آنها را هم گفته است؛ اگرچه در برخی از پیش‌درآمدها دریافت و فهم او از میزان‌نمای قطعات با دریافت امروز نوازندگان از این قطعات تفاوت‌هایی دارد. ۱۷ قطعه‌ی دیگر کتاب پیش رو در لیستی که خالقی از قطعات درویش ارائه کرده موجود نیست. به نظر می‌رسد دو احتمال قابل تصور باشد. احتمال اول این است که روح‌الله خالقی دسترسی به نسخه‌ی صوتی از اجراهای دیگر درویش یا منسوب به درویش که امروز در اختیار ما است نداشته و احتمال دوم این است که صرفاً قطعاتی را نام برده که آنها را محصول فرآیندی «آهنگسازانه» می‌دانسته. به نظر می‌رسد همه‌ی این قطعات محصول فرآیند «آهنگسازی» درویش نیستند؛ به خصوص درویش در برخی رنگ‌هایی که با اجرای خود در صفحات ۷۸ دور نواخته، از جملات رنگ‌های قبلاً موجود استفاده کرده است (برای مثال در رنگ شهناز جملاتی از رنگ شهرآشوب را می‌نوازد). برخی دیگر از قطعات درویش توسط نوازندگانی همچون یوسف فروتن و مرتضی نی‌داوود و ارسلان درگاهی به عنوان قطعات «درویش خان» معرفی شده‌اند.

سعی کردم برای قطعات کتاب پیش رو روایت‌های صوتی معتبری که از این قطعات موجود بود را گردآوری و بررسی تطبیقی کنم و سپس به تنظیم آن برای کمانچه بپردازم. در ادامه توضیح خواهم داد هر قطعه براساس چه روایت‌هایی تنظیم

شده است. اولویت برای من، پیدا کردن اجرای شخص درویش‌خان و مبنا قراردادن آن برای نت‌نویسی بود. در قطعاتی که اجرای درویش در دسترس نبود به اجراهای افراد دیگری همچون مرتضی نی‌داوود، ارسلان درگاهی، یوسف فروتن، گروه فرامرز پایور یا اساتید دیگر که راوی قطعات درویش بوده‌اند تکیه کردم. کوک هر قطعه در میزان نخست قید شده است. سعی کردم آرایه‌ها یا تزیینات را براساس سلیقه‌ی خود و بر اساس شخصیت ساز کمانچه در نت‌نویسی ثبت کنم. اما به نظر می‌رسد که آرایه‌ها در بسیاری از موارد می‌تواند از یک اجرا تا اجرایی دیگر منعطف‌تر باشند. برای نمونه یک بار نغمه‌ای با آرایه‌ی «کنده» اجرا شود و بار دیگر با «دراب»؛ به عبارت دیگر قطعات هر دفعه که اجرا می‌شوند می‌توانند با آرایه‌های مختلفی نسبت به آنچه در نت ثبت شده اجرا شوند. از یک تکنیک خاص کمانچه‌نوازی زیاد استفاده کردم و آن «غلت زیر و رو» است؛ این تکنیک در کمانچه‌نوازی حسین‌خان اسماعیل‌زاده که هم‌عصر درویش‌خان بود به وفور دیده می‌شود. در ادامه حتماً به فهرست علائم نت‌نگاری نگاه کنید. از شیوه‌ای نت‌نگاری استفاده کردم که همه‌ی آرایه‌ها تا جای ممکن روی نغمات قرار می‌گیرد و از نغمه‌ی ساختاری جدا می‌شود. لذا هنرجویان دوره‌های متوسطه‌تر هم می‌توانند با چشم پوشی از اجرای آرایه‌ها، ساختار کلی قطعات را بنوازند. از آنجایی که نت‌نگاری این کتاب را براساس نت‌نگاری «بدون انتقال» استوار شده به نظر می‌رسد این کتاب برای نوازندگان سازهای مضرابی هم قابل فهم و اجرا باشد.

فهرست قطعات این کتاب و منابع صوتی هر کدام به این قرار است:

۱. رنگ شهناز، تار: درویش خان، تمبک: رضاقلی نوروزی، ضبط: کمپانی گرامافن، لندن، ۱۲۸۸ (شرایلی ۱۳۹۶ب: سی‌دی ۱، شیار ۱۹). در این رنگ درویش‌خان جملاتی از رنگ شهرآشوب شور را نواخته است.

۲. رنگ دشتی، تار: درویش‌خان، تمبک: رضا قلی نوروزی، ضبط کمپانی گرامافن، لندن، ۱۲۸۸ (شرایلی ۱۳۹۶ ب: سی‌دی ۱، شیار ۲۱). این رنگ جمله‌ی ترجیع‌بندی دارد که اولین بار در میزان ۸ تا ۱۷ آمده. این ترجیع بند عیناً در رنگ دشتی رضا محجوبی هم آمده است.

۳. رنگ اول بیات ترک، تار: درویش‌خان، ضبط کمپانی مونارک ریکُرد، تفلیس، ۱۲۹۳ (درویش‌خان ۱۳۹۳: سی‌دی ۲، شیار ۱۸).

۴. رنگ دوم بیات ترک، نت این قطعه در کتاب آموزش ابتدایی تار نوشته‌ی فرامرز پایور آمده بود (پایور۱۳۷۷: ۷۷). پایور این قطعه را در بیات ترک دو نوشته بود و من در بازنویسی برای کمانچه به بیات ترک سی بمل انتقال دادم. نسخه‌ی صوتی‌ای از اجرای این رنگ پیدا نکردم. اما فیگورهای ملدیک یکی از جمله‌های این رنگ شباهت زیادی با یکی دیگر از رنگ‌های درویش با نام رنگ قهر و آشتی دارد.

۵. پیش‌درآمد اول ابوعطا، نت‌نگاری این قطعه براساس آموخته‌هایم از آقای رضا پرویززاده که از آقای محمدرضا لطفی آموخته بودند استوار شده. در آرایه‌ها و تزیینات سلیقه‌ی خود را اعمال کردم.

۶. پیش‌درآمد دوم ابوعطا، تار: درویش‌خان، تمبک: عبدالله دوامی، ضبط: کمپانی منارک ریکرد، تفلیس، ۱۲۹۳ (شرایلی ۱۳۹۶الف: شیار ۵).

۷. رنگ اول ابوعطا، آهنگساز این رنگ درویش‌خان است اما ظاهراً اجرایی با نوازندگی او از این رنگ در دست نیست اما دو اجرای مختلف از این رنگ را منبعی برای نت نگاری خود قرار دادم.

الف. تار: مرتضی نی داوود، ویلن: موسی نی داوود، تمبک: ؟، ضبط کمپانی هیز مسترز ویس، تهران، ۱۳۰۵ (شرایلی۱۳۹۶ب: سی‌دی ۲، شیار ۲).

ب. اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۳، شیار ۱۲).

۸. رنگ حجاز، تار: درویش‌خان، تمبک: رضاقلی نوروزی، ضبط کمپانی گرامافن، لندن، ۱۲۸۸ (شرایلی۱۳۹۶ ب: سی‌دی ۲، شیار ۲۲).

۹. پیش درآمد افشاری، اجرایی با نوازندگی او از این پیش‌درآمد در دست نیست اما دو اجرای مختلف از این رنگ را منبعی برای نت‌نگاری خود قرار دادم.

الف. تار: ارسلان درگاهی، ویلن: حسین یاحقی، تمبک، مهدی غیاثی، ضبط کمپانی پلیفن، تهران ۱۳۰۶ (شرایلی۱۳۹۶الف: شیار ۱۱).

ب. اجرای آثار درویش خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور(پایور ۱۳۸۵: شیار ۶).

۱۰. رنگ اول افشاری، اجرایی با نوازندگی درویش از این رنگ در دست نیست اما دو اجرای مختلف از این رنگ را منبعی برای نت‌نگاری خود قرار دادم.

الف. ویلن: ابراهیم منصوری، پیانو: حسین استوار، تار: حسین سالاری، تمبک: مهدی غیاثی، ضبط کمپانی کلمبیا، تهران ۱۳۰۷ (شرایلی ۱۳۹۶ب: سی‌دی ۲، شیار ۱۰).

ب. اجرای آثار درویش خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور(پایور ۱۳۸۵: سی دی ۱، شیار ۱۰).

۱۱. رنگ دوم افشاری، تار: مرتضی نی‌داوود، ویلن: موسی نی داوود، تمبک: ؟، ضبط کمپانی پلیفن، تهران، ۱۳۰۸(شرایلی۱۳۹۶ ب: سی‌دی ۲، شیار ۱۸).

۱۲. پیش‌درآمد سه‌گاه، برای نت‌نگاری این قطعه سه اجرای مختلف را بررسی و با یک دیگر تطبیق دادم.

الف. تار: درویش‌خان، تمبک عبدالله دوامی، ضبط کمپانی منارک ریکرد، تفلیس، ۱۲۹۳ (شرایلی ۱۳۹۶ الف: شیار ۷).

ب. سه‌تار: یوسف فروتن (فروتن ۱۳۹۰: سی‌دی ۲، شیار ۱۶).

ج. اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۱، شیار ۱).

۱۳. رنگ سه‌گاه، اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۱، شیار ۵).

۱۴. رنگ همایون، نت‌نگاری این قطعه براساس آموخته‌هایم از آقای رضا پرویززاده بود که از آقای محمدرضا لطفی آموخته بودند.

۱۵. پیش‌درآمد شوشتری، سه تار: یوسف فروتن(فروتن۱۳۹۰:سی دی ۱،شیار ۱۹).

۱۶. رنگ بیداد، تار: درویش‌خان، تمبک: رضاقلی نوروزی، ضبط کمپانی گرامافن، لندن ۱۲۸۸ (شرایلی ۱۳۹۶ الف: سی‌دی ۱، شیار ۱۷).

۱۷. رنگ شوشتری، سه‌تار: یوسف فروتن (فروتن۱۳۹۰: سی‌دی ۱، شیار ۲۰).

۱۸. رنگ اول بیات اصفهان، تار: درویش‌خان، تمبک: رضاقلی نوروزی، ضبط: کمپانی گرامافن، لندن، ۱۲۸۸ (شرایلی ۱۳۹۶ب: سی‌دی ۱، شیار ۲۰).

۱۹. رنگ دوم بیات اصفهان، تار: درویش‌خان، تمبک: عبدالله دوامی، ضبط: کمپانی منارک ریکرد، تفلیس، ۱۲۹۳ (شرایلی ۱۳۹۶ ب: سی‌دی ۱، شیار ۳۱).

۲۰. رنگ سوم بیات اصفهان، سه‌تار: یوسف فروتن (فروتن۱۳۹۰: سی دی ۲، شیار ۱۵).

۲۱. رنگ چهارم بیات اصفهان (غنی و فقیر)، به دو اجرای مختلف برای نت‌نویسی خود تکیه کردم.

الف. سه‌تار: یوسف فروتن (فروتن ۱۳۹۰: سی‌دی ۲، شیار ۱۳).

ب. اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۲، شیار ۵).

۲۲. رنگ پنجم بیات اصفهان (پریچهر و پریزاد)، به دو اجرای مختلف برای نت‌نویسی خود تکیه کردم.

الف. سه‌تار: یوسف فروتن (فروتن ۱۳۹۰: سی‌دی ۲، شیار ۱۴).

ب. اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۲، شیار ۱).

۲۳. ضربی بیات اصفهان، تار: درویش‌خان (درویش‌خان ۱۳۹۳: سی‌دی ۱، شیار ۱۲).

۲۴. ضربی حصار چهارگاه (طهماسبی ۳۸ :۱۳۷۷). نت این قطعه پیشتر در کتاب چهارم ویلن هنرستان موجود بود.

۲۵. پیش‌درآمد ماهور، تار: درویش‌خان، تمبک: عبدالله دوامی، ضبط: کمپانی منارک ریکرد، تفلیس، ۱۲۹۳ (شرایلی ۱۳۹۶الف: شیار ۸).

۲۶. چهارمضراب ماهور، دو اجرای مختلف را برای نت‌نگاری این قطعه مرجع قرار دادم.

الف. سه‌تار: سعید هرمزی (هرمزی ۱۳۷۸: شیار ۴).

ب. سه‌تار: ابوالحسن صبا (صبا ۱۳۸۱: شیار ۱).

۲۷. مارش ماهور، نت این قطعه در کتاب ویلن هنرستان آمده که در کتاب پیش رو بازنویسی کرده و انتقال دادم.

۲۸. ضربی ماهور، اجرای تار: درویش‌خان، تمبک: عبدالله دوامی، ضبط کمپانی منارک ریکرد، تفلیس، ۱۳۹۳ (شرایلی ۱۳۹۶ الف: شیار ۶).

۲۹. رنگ اول ماهور، دو مرجع برای نت‌نگاری این رنگ داشتم.

الف. نت این رنگ در کتاب ارشد طهماسبی آمده که در واقع بازنویسی دست نویسی موسی معروفی است.

ب. اصغر بهاری هم این رنگ را اجرا کردند. که نت آن در کتاب بهاریه موجود است (فشارکی، پرویززاده، ج۳، ۱۴۰۱: ۷۰).

۳۰. رنگ دوم ماهور، اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۳، شیار ۶).

۳۱. رنگ سوم ماهور (قهر و آشتی)، برای نگارش نت این رنگ از دو منبع استفاده کردم.

الف: نت این قطعه پیشتر در کتاب دوم ویلن هنرستان موجود بود و در کتاب ارشد طهماسبی هم آمده (طهماسبی ۲۸ :۱۳۷۷).

ب: اجرای آثار درویش‌خان به سرپرستی و تنظیم فرامرز پایور (پایور ۱۳۸۵: سی‌دی ۲، شیار ۱۲).

۳۲. پیش‌درآمد راک: بر اساس کتاب ارشد تهماسبی استوار شده که در این کتاب از ماهور فا به ماهور دو انتقال دادم (تهماسبی ۱۳۷۷: ۱۳). نت‌نویسی آقای تهماسبی بر اساس اجرای گروه شیدا استوار است.

۳۳. رنگ راک، اجرای تار درویش‌خان، تمبک رضا قلی نوروزی، ضبط: کمپانی گرامافن، لندن، ۱۲۸۸(شرایلی ۱۳۹۶ ب: سی دی ۱،شیار ۲۳).

برای دسترسی به نمونه‌های صوتی قطعات با گوشی هوشمند کیوآرکد زیر را اسکن کنید.

در خاتمه‌ی مقدمه قدران زحمات آقای محمد موسوی مدیر مؤسسه فرهنگی‌ـهنری ماهور هستم که شرایط چاپ این کتاب را فراهم کردند.

چکاد فشارکی

فارغ التحصیل کارشناسی ارشد نوازندگی ایرانی از گروه موسیقی دانشکدگان هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

بهمن ۱۴۰۲